
ПОСВІСТАК О.А.,
кандидат історичних наук,
доцент, кафедра філософії і
політології, Хмельницький
національний університет,
м. Хмельницький,
Україна

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

У статті проаналізовано можливість використання концептуальних положень біоекологічного підходу для розширення теоретичного простору пізнання актуальних проблем психології сім'ї. Визначено, що в контексті даного підходу сім'я розглядається як система, яка перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними системами, та вивчається адаптація сім'ї до середовища існування.

Ключові слова: психологія сім'ї, соціально-екологічна модель сім'ї, мікросистема, мезосистема, екзосистема, макросистема.

В статье проанализирована возможность использования концептуальных положений биоэкологических подхода для расширения теоретического пространства познания актуальных проблем психологии семьи. Определено, что в контексте данного подхода семья рассматривается как система, которая находится в тесной взаимосвязи с другими общественными системами, и анализируется адаптация семьи к среде обитания.

Ключевые слова: психология семьи, социально-экологическая модель семьи, микросистема, мезосистема, экзосистема, макросистема.

The usage possibility of bioecological approach conceptual positions for the expanding of theoretical space of perception the urgent problems of psychology of the family is shown in the article on the base of the analysis of scientific sources and literature. It is determined that in the context of this approach a family is observed as a system, which is in the close relationship with other social systems. It is established how the relationship of family with environment takes place on the main ecological levels of interaction. It is proved that the valuable

contribution of this approach into psychology of the family is that the family is not observed in isolation from the environment, and it is emphasized especially on the context in which the family is immersed and in order to change the quality of marriage and family or child and parent relationship, somebody needs to change the living conditions of the family.

Key words: *psychology of the family, socio-ecological model of the family, microsystem, mesosystem, ekzosystem, macrosystem.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Шлюбно-сімейні стосунки еволюціонують в міру того, як змінюється суспільство: так само, як це було і в минулому. Проте сім'я не завжди встигає адаптуватися до стрімких суспільних перетворень, тому часто потребує кваліфікованої допомоги. Не дивлячись на різноманіття підходів до вивчення психології сім'ї, на сьогоднішній день існуючі психологічні теорії не можуть в повній мірі пояснити суть змін, що відбуваються в сім'ї, не дозволяють прогнозувати результат її еволюції тощо. У подібних ситуаціях фахівці звертаються до концепцій і методів, напрацьованих в інших науках на межі ХХ – ХХІ ст. Трансдисциплінарність, як «новий простір без стабільних кордонів між дисциплінами» (Ж. Піаже, Е. Янч) розширює можливість взаємодії дисциплін при вирішенні комплексних проблем природи і суспільства, дозволяючи дослідникам офіційно виходити за межі окремої науки чи наукової галузі. З огляду на це, розширити теоретичний простір пізнання актуальних проблем психології сім'ї дають можливість окремі концептуальні положення біоекологічного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше термін «Екологія людини» ввели соціологи Р. Парк і Е.

Берджес в 1921 р. в своїй роботі «Введення в науку соціологію» [12]. Одними з перших серйозних дослідників в сфері екології людини стали професор соціології університету Мічигану А. Н. Хоулі [10] та професор епідеміології та загальної медицини Університету Оттави Дж. М. Ласт [11]. Починаючи з 60-х – 70-х рр. минулого століття в дослідження по екології людини вже включаються, з поміж інших, психологічні аспекти. Екологічний підхід в психології являє собою зміну традиційних парадигм вивчення психіки на екологічну, що призвело до введення в психологію поняття про середовище існування. В цьому контексті американський психолог У. Бронфенбреннер (1979) запропонував соціально-екологічну модель сім'ї [2; 8; 9] для опису «екології» дитячого розвитку.

Метою написання статті є аналіз можливостей, які дає застосування соціально-екологічного підходу для вирішення актуальних проблем психології сім'ї.

Виклад основного матеріалу. В контексті соціально-екологічного підходу сім'я розглядається як система, яка перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними системами, та аналізується адаптація сім'ї до середовища існування [3, с. 124]. Джерелами, які вплинули на створення даного теоретичного підходу У. Бронфенбрен-

нером, були роботи у сфері психологічної теорії поля, ініційовані в 1920-ті роки дослідницькою групою К. Левіна [4; 9, р. 39] та праці Л. С. Виготського, присвячені розвитку дитини в її культурному контексті.

Сім'я У. Бронфенбреннером описується так само, як і в теорії сімейних систем. Щоправда, слід зауважити, що У. Бронфенбреннер більше цікавився не самою сім'єю, а благополуччям дітей, проте сім'ю він розглядав, як основне мікросередовище розвитку. Логічним в процесі аналізу предмету дослідження видається уточнення того, як розуміється сімейна екосистема відповідно до концептуальних положень біоекологічного підходу. Його теоретики виходять з того, що щоб як слід зрозуміти специфіку шлюбно-сімейних та дитячо-батьківських стосунків, виявити та проаналізувати причини подружніх конфліктів тощо, недостатньо вивчити стосунки в парах: чоловік-дружина, дитина-мати, або навіть динаміку сім'ї в цілому. Все важливішим стає досліджувати сім'ю в широкому соціальному, економічному і політичному контексті. Виходячи з уявлення про *сімейну екосистему* як дану сімейну систему у її взаємовідносинах з оточуючим середовищем [3, с. 126 – 127], можемо дійти до висновку, що зміни в середовищі існування сім'ї впливають на всі сторони життя її членів. Це екологічне оточення надає сім'ї ресурси, необхідні для життя, створює системи життєвої і соціальної підтримки. Більше того, на дитячо-батьківські та подружні стосунки можуть впливати події, в яких конкретна особа не брала участі. Наприклад, на дитину можуть впливати умови роботи її батьків, які, в свою чергу, є наслідком стану місцевої економіки. На стан місцевої економіки впливає становище економіки всієї країни, яка може зна-

ходитися, наприклад, в стані кризи чи війни. Виникає піраміда факторів, які, впливаючи на конкретного члена сім'ї, впливають і на саму сім'ю. Чи, наприклад, щоб люди прагнули мати багато дітей, суспільство повинно не лише створювати умови для виховання цих дітей, а й робочі місця, на які в подальшому ці діти, подорослішавши, зможуть влаштуватися [5, с. 175].

Для кращого розуміння специфіки взаємодії сім'ї з навколишнім середовищем варто звернути увагу на рівні цієї взаємодії. Загальновизнаною в науці є *класифікація У. Бронфенбреннера*, відповідно до якої екологічне середовище розвитку дитини складається із чотирьох взаємопов'язаних систем, які, зазвичай, графічно зображають у вигляді концентричних кіл: *мікросистеми, мезосистеми, екзосистеми та макросистеми*.

Мікросистема – це люди та об'єкти, які знаходяться в безпосередньому оточенні дитини [9, р. 39 – 40]. З психології відомо, що особистість дитини формує її сім'я, батьківські установки і атмосфера сім'ї. При цьому в психологічній екології людини враховується той факт, що всі відносини в сім'ї взаємообумовлені: це стосується і взаємин шлюбних партнерів, і дитячо-батьківських стосунків. Варто звернути увагу на те, що, відповідно до соціально-екологічної моделі, сім'я, як середовище розглядається, як дуже динамічне утворення: навіть до двох близнюків пред'являються різні вимоги, різні очікування.

Мезосистема – це система, яка впливає на дитину шляхом безпосередньої взаємодії та взаємодіючи із мікросистемою – сім'єю. Мезосистемами є, наприклад, школа, дитячий сад. На психологічну атмосферу в сім'ї, специфіку взаємодії батьків та дітей впливають, наприклад, взаємини малюка з вихо-

вателями дитячого саду і навпаки.

З іншого боку, прослідковується і зворотній зв'язок: ситуація в родині впливає на те, як буде впливати школа, двір, дитячий сад на дитину. Успішність малюка в школі залежить не тільки від морально-психологічної атмосфери у класі, але і від особливостей міжособистісних стосунків в сім'ї: успішність поліпшується, якщо батьки цікавляться шкільним життям і вчать дитину робити уроки. Якщо брат і сестра ходять в одну школу, але сестрі дозволяють приводити додому подруг, а братаві – ні, мезосистема їх життєдіяльності буде відрізнятися.

Екосистема стосується тих рівнів соціального середовища чи суспільних структур, які, навіть перебуваючи поза сферою безпосередньої взаємодії особистості, впливають на неї опосередковано [9, р. 40]. Це різні соціальні організації. Серед них можуть бути і неформальні утворення, і формальні організації, наприклад місце роботи батьків, або соціальні служби, відділи охорони здоров'я округу тощо. Гнучкий графік роботи, оплачувана відпустка мами і батька, лікарняний лист для батьків в разі захворювання дітей – це те, чим екосистема може посприяти батькам у вихованні дітей і побічно сприяти розвитку дитини. На особливості сімейно-шлюбної взаємодії, морально-психологічну атмосферу в сім'ї, особливості виконання сімейних ролей та перебіг сімейних конфліктів можуть впливати, наприклад, ЗМІ, які формують відношення людей до сімейних цінностей; держава шляхом реалізації сімейної політики; системи охорони здоров'я, освіти тощо [5, с. 175]. Підтримка з боку екосистеми можлива і неформальна, наприклад, силами соціального оточення батьків – друзі і члени сім'ї допомагають порадою, дружнім спілкуванням і навіть

матеріально. Т. Гурко доводить, що, як правило, чим відкритіша сім'я, чим більше вона має зв'язків з соціальними організаціями, тим це більш сприятливо позначається на сімейних стосунках та розвитку дитини, а чим менше подібних зв'язків, тим більш непередбачуваними виявляються міжособистісні стосунки в родині і розвиток дитини. Наприклад, в ізольованих сім'ях, в сім'ях з нечисленними особистісними або формальними зв'язками частіше відзначається підвищений рівень конфліктів і поганого поводження з дітьми. Варто, також, звернути увагу на те, що сім'я як система не може вплинути на екосистему.

Макросистема – це сукупність соціо-економічних факторів, національних звичаїв, культурних цінностей і ресурсів. Саме від них залежить наявність реальної підтримки сім'ї соціумом чи лише декларування такої підтримки. Якщо в країні не заохочується народжуваність і не надається відпустка по догляду за дитиною, то дитина буде рости в умовах браку материнської уваги, а мікро-, мезо- і екосистеми можуть виявитися недостатніми, щоб це компенсувати. З іншого боку, незалежно від зовнішніх умов, основні складові способу життя і світогляду зберігаються в субкультурі.

У. Бронфенбреннер вважав, що найбільше на сім'ю впливає макросистема, оскільки макросистема має здатність чинити вплив на всі інші рівні. Наприклад, американська державна програма компенсаторного навчання «Хед Старт», спрямована на підвищення академічної успішності та розвиток інтелектуальних здібностей учнів з малозабезпечених сімей та національних меншин, зробила, на думку У. Бронфенбреннера, величезний позитивний вплив на розвиток кількох поколінь американських дітей.

Пізніше до чотирьох основних була додана п'ята підсистема – *хроносистема* [9, р. 40 – 41], яка враховувала історичний розвиток екології перших чотирьох рівнів. Зв'язки цих чотирьох систем є гнучкими, прямими і зворотними, завдяки чому і здійснюється їх взаємодія.

Екологічна теорія прагне описати поступове пристосування один до одного дитини і її безпосереднього оточення (сім'ї), а також вплив на ці відносини сил з більш віддалених сфер широкого соціального і фізичного оточення (за У. Бронфенбреннером). Так, наприклад, розбіжності між батьками і школою з питання освіти для дитини впливають не тільки на батьків, які відчують гнів і безсилля, а й на шкільних працівників, яких драгує опір батьків.

Для застосування соціально-екологічної моделі в клінічних умовах А. Хартман (1978) розробив діаграму (екокарту) взаємодії сім'ї і оточення. А. Хартман вважав, що графічне представлення сімейної реальності допоможе уникнути спрощених, редукціоністських уявлень про сімейні взаємини. Екокарта – це просте креслення, яке наочно демонструє становище сім'ї і доступність для неї різних ресурсів. Як і генограма, екокарта може допомогти фахівцеві зрозуміти вплив обставини життя сім'ї на і продумати відповідну стратегію втручання [6].

Логіка розгортання теоретизації предмету дослідження потребує уточнення, які можливості для психології сім'ї дає аналіз шлюбно-сімейних стосунків крізь призму даних понять теоретичного підходу. За Т. Гурко, основними поняттями теорії є: ніші, сумісність, коменсалізм, корпоративні стосунки, онтогенетичний розвиток, адаптація, природний відбір [3, с. 128 – 130].

Будь-яка екосистема включає *ніші*. Взаємозалежність в екосистемі відбувається, за Т. Гурко, не між індивідами, а між тією активністю, яка відповідає певній ніші. Ця активність виконує функцію адаптації (наприклад, в сім'ї активність батька, який забезпечує сім'ю) [3, с. 128]. Сім'я займає ніші у всіх екосистемах, забезпечуючи виживання усіх її членів і, одночасно, забезпечує суспільство новими індивідами.

За А. Хоулі, сімейне життя – це стосунки симбіозу. Основними формами симбіозу є *сумісність, коменсалізм та паразитизм*. Задля вичерпної інтерпретації цих термінів, звернемося до «Біологічного словника». Симбіоз – це співжиття організмів різних видів, з якого обидва мають користь. При сумісності два організми поділяють спільного господаря та отримують вигоду один від одного. Паразитизм – життя організму за рахунок іншого. Коменсалізм – форма існування організмів двох видів, при якій організми одного виду мають користь і не приносять шкоди організмам іншого виду [1]. Більше того, коменсалізм передбачає спільний простір і деяку кооперацію, але, одночасно, і незалежність. Відносини коменсалізму, зазвичай, контрастують із несимбіотичними, корпоративними стосунками, коли індивіди конкурують за одну і ту ж нішу чи ресурси. Ці два типи стосунків: симбіоз і корпоративні стосунки знаходяться в континуумі і часто використовуються для характеристики стосунків між людьми. Стосовно сім'ї, виходячи з того, що її членам, зазвичай, нема сенсу конкурувати в багатьох сферах, сімейні стосунки доцільно аналізувати, як стосунки симбіозу: сумісності, коменсалізму та паразитизму.

Складні одиниці розвиваються на основі взаємодоповнюючих відмінностей (стосунки корпоративізму) та

на основі спільних вимог зовнішнього середовища (стосунки коменсалізму) [10, р. 86]. А сімейна організація – це процесуальна система, через яку енергія та інформація трансформуються у активності, які підтримують життя (споживання і коменсалізм) і якості, які підіймають рівень життя (соціалізація та корпоративність). Наприклад, з появою дитини чоловік і дружина спеціалізуються на виконанні ролей батька і матері (ніші). Це коменсалізм. Коли дитина виростає і сама починає виконувати корпоративну роль, батьки можуть повернутися до споживання [3, с. 131].

Кожна одиниця екосистеми може змінюватися виходячи із своєї власної структури: внутрішньої організації та взаємозалежності елементів. Це і є розвиток. У людей – це *онтогенетичний розвиток* і старіння. На рівні популяції відбувається *природний відбір*, а на індивідуальному рівні – *адаптація*. Організм адаптується в межах своєї генетичної схильності. Якщо один тип організмів відбраковується – змінюється генетичний фонд. Генотип взаємодіє із середовищем, яке змінюється для підсумкового відбору та адаптації тих індивідів, які залишилися. Як з точки зору індивідуального розвитку (У. Бронфенбреннер), так і з позиції мікроорганізації (А. Хоулі) основним адаптивним механізмом є сім'я [3, с. 130]. У. Бронфенбреннер доводив, що за допомогою взаємообміну із сім'єю як безпосередньою екосистемою індивід адаптується до зовнішнього середовища.

Висновки. Проведений у роботі аналіз джерел підтверджує, що суттєвим внеском соціально-екологічної

теорії у психологію сім'ї є те, що дана модель при аналізі сім'ї як системи не розглядає сім'ю відокремлено від оточення, а акцентує увагу саме на контексті, в який занурена сім'я як частина ще більшої системи. При роботі психолога із сім'єю корисними є висновки, зроблені представниками підходу про те, що для того, щоб змінити якість шлюбно-сімейних та дитячо-батьківських стосунків, потрібно змінити умови життя сім'ї. Для кращого розуміння способів таких змін визначена специфіка взаємодії сім'ї з навколишнім середовищем на основних екологічних рівнях.

Виходячи з того, що багато психологічних потреб індивіда можуть бути задоволені природним чином лише при виконанні певних рольових функцій у складі сім'ї як первинного базового соціального осередку суспільства, соціально-екологічна теорія дає розуміння того, які фактори навколишнього середовища і яким чином ведуть до зміцнення сім'ї, підвищення її стійкості до стресу, а які, навпаки, призводять до виникнення всіляких дисфункцій, а в подальшому – до деградації і навіть розпаду. З огляду на залежність життєдіяльності сім'ї від задоволення потреб, можна планувати адекватні способи надання психологічної допомоги сім'ї, спрямовані на подолання кризи сім'ї, підвищення якості життя, збереження і розвиток гармонійної родини.

Загалом, аналіз шлюбно-сімейних стосунків крізь призму понять біоекології розширює можливості психологічного аналізу шлюбно-сімейних стосунків у контексті впливу екологічного оточення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біологічний словник / За ред. К. М. Ситника і О. В. Топачевського. 2-ге вид. – К.: УРЕ. 1986. – 680 с.
2. Бронфенбреннер У. Два мира детства: Дети в США и СССР / У. Бронфенбреннер: Москва: Прогресс, 1976. – 167 с.
3. Гурко Т. А. Теоретические подходы к изучению семьи / Т. А. Гурко. – М.: Институт социологии РАН, 2010. – 176 с.
4. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб.: Речь, 2000. – 368 с.
5. Николаева Е. Психология семи / Е. Николаева. – СПб: Питер, 2013. – 336с.
6. Селигман М. Обычные семьи, особые дети: [пер. с англ.] / М. Селигман, Р. Дарлинг. – М.: Теревинф, 2007. – 368 с.
7. Степанов С. Эколог детства [Электронный ресурс] / С. Степанов // Школьный психолог. – №22. – 2005. – Режим доступа: <http://psy.1september.ru/article.php?ID=200502202> . – Название с экрана.
8. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
9. Bronfenbrenner U. Ecological models of human development / U. Bronfenbrenner // Readings on the development of children / M. Gauvain (Ed.). – 2 nd. – NY: Freeman, 1994. – P. 37 – 42.
10. Hawley A. H. Human ecology. A theory of community structure / A. H. Hawley . – N.Y.: The Ronald Press company, 1950. – 425 p.
11. Last J. M. Public health and Human ecology. 1926 / J. M. Last. – Ottawa: Appleton and Lange. Copyright, 1987. – 391 p.
12. Park R. E. An Introduction to the science of Sociology / R. E. Park, E. W. Burgess. – Chicago: the University of Chicago press, 1921. – 1040 p.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Biologichniy slovník / Za red. K. M. Sitnika I O. V. Topachevskogo. 2-ge vid. – K.: URE. 1986. – 680 s.
2. Bronfenbrenner U. Dva mira detstva: Deti v SShA i SSSR / U. Bronfenbrenner: Moskva: Progress, 1976. – 167 s.
3. Gurko T. A. Teoreticheskie podhodyi k izucheniyu semi / T. A. Gurko. – M.: Institut sotsiologii RAN, 2010. – 176 s.
4. Levin K. Teoriya polya v sotsialnyih naukah / K. Levin. – SPb.: Rech, 2000. – 368 s.
5. Nikolaeva E. Psihologiya semi / E. Nikolaeva. – SPb: Piter, 2013. – 336s.
6. Seligman M. Obyichnyie semi, osobyie deti: [per. s angl.] / M. Seligman, R. Darling. – M.: Terevinf, 2007. – 368 s.
7. Stepanov S. Ekolog detstvo [Elektronnyiy resurs] / S. Stepanov // Shkolnyiy psiholog. – #22. – 2005. – Rezhim dostupa: <http://psy.1september.ru/article.php?ID=200502202> . – Nazvanie s ekrana.

8. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design* / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 r.
9. Bronfenbrenner U. *Ecological models of human development* / U. Bronfenbrenner // *Readings on the development of children* / M. Gauvain (Ed.). – 2 nd. – NY: Freeman, 1994. – P. 37 – 42.
10. Hawley A. H. *Human ecology. A theory of community structure* / A. H. Hawley . – N.Y.: The Ronald Press company, 1950. – 425 r.
11. Last J. M. *Public health and Human ecology*. 1926 / J. M. Last. – Ottawa: Appleton and Lange. Copyright, 1987. – 391 r.
12. Park R. E. *An Introduction to the science of Sociology* / R. E. Park, E. W. Burgess. – Chicago: the University of Chicago press, 1921. – 1040 p.